

Насилен десничарски екстремизам на Западен Балкан: Преглед на предизвиците за С/БНЕ специфични за државата.

Автор е Мирза Буљубашиќ,
РАН на Западен Балкан член на експертски тим

Radicalisation Awareness Network

RAN
Practitioners

**Насилен десничарски
екстремизам на Западен Балкан:
Преглед на предизвиците за
С/БНЕ специфични за државата.**

ПРАВНО ИЗВЕСТУВАЊЕ

Овој документ е подготвен за Европската комисија, но ги одразува само гледиштата на авторите, а Европската комисија не е одговорна за какви било последици што произлегуваат од повторната употреба на оваа публикација. Повеќе информации за Европската Унија се достапни на Интернет (<http://www.europa.eu>).

Луксембург: Канцеларија за публикации на Европската унија, 2022 година

© Европска унија, 2022 година

Политиката за повторна употреба на документите на Европската комисија се спроведува со Одлуката на Комисијата 2011/833/ЕУ од 12 декември 2011 година за повторна употреба на документите на Комисијата (Сл. весник Л 330, 14.12.2011г., стр. 39). Освен што е поинаку наведено, повторната употреба на овој документ е овластена според лиценцата Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>). Ова значи дека е дозволена повторна употреба под услов да се даде соодветен кредит и да се наведат какви било промени.

За каква било употреба или репродукција на елементи кои не се во сопственост на Европската унија, можеби ќе треба да се побара дозвола директно од соодветните носители на правата.

Вовед и контекст

Во последниве години, постои зголемена загриженост за потенцијалот за насилен десничарски екстремизам (НДЕ) на Западен Балкан: Албанија, Босна и Херцеговина (БиХ), Косово*¹, Црна Гора, Северна Македонија и Србија. Регионот историски се перцепира како политички нестабилен со историја на насилство што произлегува од десничарските (политички) идеологии и дејства.² Експерти и официјални лица од Западен Балкан изразуваат загриженост за ширењето на десничарскиот екстремизам (ДЕ) во контекст на политички конфликт. Така, овој труд се фокусира и на сè уште ненасилните и насилните екстремистички движења и активности во Западен Балкан.³

Експертите и практичарите користеле различни термини за да го обликуваат НДЕ. Меѓутоа, нема универзална дефиниција. Во 2021 година, група земјите-членки на Европската унија (ЕУ) кои учествуваа во Проектна соработка⁴ за насилен десничарски екстремизам (Бугарија, Данска, Финска, Франција, Германија, Грција, Ирска, Шведска) одлучија да ја усвојат следната не-правно обврзувачка работна дефиниција:

„Насилниот десничарски екстремизам се состои од дела на поединци или групи кои користат, поттикнуваат, се закануваат со, легитимизираат или поддржуваат насилство и омраза за да ги унапредат своите политички или идеолошки цели, мотивирани од идеологии засновани на отфрлање на демократскиот поредок и вредностите како и основните права, а се фокусирани на исклучувачкиот национализам, расизам, ксенофобија и/или поврзана нетолеранција“.

Во овој труд, ДЕ е дефиниран како идеологија која „опфаќа авторитаризам, антидемократија и исклучувачки и/или холистички национализам“.⁵ Придружни карактеристики на концептот се ксенофобијата, расизмот и популизмот.⁶ Нејзината насилна манифестација (НДЕ) е форма на политичко насилство што има течни граници помеѓу криминалот од омраза, тероризмот⁷ и злосторството, (на пример, геноцид, злосторства против човештвото, воени злосторства, етничко чистење).⁸ Нераскинлива карактеристика на НДЕ на Западен Балкан е етно национализмот. Овој концепт се заснова на идентитет на голема група што се формира околу заеднички точки - како што е митот за заедничкото потекло, јазик и религија - и има идеолошки корени во нативизмот, расизмот, шовинизмот, традиционализмот, ксенофобијата, хомофобијата и врховизмот.⁹

Западен Балкан има бројни фактори на ризик кои можат да бидат поврзани со ДЕ, како што се нерешени прашања поврзани со идентитетот, конфликтни историски и прашања на управување, во некои случаи тешка транзиција кон целосно остварена демократија, замрзнати конфликти и

¹ Оваа ознака не е во спротивност со позициите за статусот, и е во согласност со UNSCR 1244/1999 и Мислењето на МСП за прогласувањето независност на Косово

² Азиновиќ, *Understanding violent extremism in the Western Balkans*, 3; Беќиревиќ, Халиловиќ и Азиновиќ, *Radicalisation and violent extremism in the Western Balkans*, 6.

³ Азиновиќ, *Understanding violent extremism in the Western Balkans*, 3 и 14; Шмид, *Violent and Non-Violent Extremism: Two Sides of the Same Coin?*, 14.

⁴ Соработките засновани на проекти се проекти предводени од земјите на ЕУ, со поддршка на Европската комисија, за поттикнување размена и соработка на приоритетни теми за спречување на радикализација. Повеќе информации може да се најдат тука: https://ec.europa.eu/home-affairs/policies/internal-security/counter-terrorism-and-radicalisation/prevention-radicalisation/project-based-collaborations_en.

⁵ Картер, *Right-wing extremism/radicalism: reconstructing the concept*, 157.

⁶ Картер, *Right-wing extremism/radicalism: reconstructing the concept*, 18.

⁷ Извршна дирекција на Комитетот за борба против тероризмот, *Member States Concerned by the Growing and Increasingly Transnational Threat of Extreme Right-Wing Terrorism*, 2.

⁸ Буљубашиќ и Хола, *Historical Trauma and Radicalisation: How Can Intergenerational Transmission of Collective Traumas Contribute to (Group) Radicalisation?* 3.

⁹ Халиловиќ и Белјан, *Exploring ethno-nationalist extremism in Bosnia and Herzegovina*, 11; Волкан, *Large-group identity, international relations and psychoanalysis*, 206-213; но видете и Мелешевиќ и Трошт-Павасовиќ, *Nation-States and Nationalism*.

административна нефункционалност. Сепак, знаењата за ДЕ во Западен Балкан се расфрлани и неорганизирани. Овој труд има за цел да го интегрира и систематизира знаењето за ДЕ во Западен Балкан; ги врамува најважните предизвици за спречување и спротивставување на оваа форма на насилен екстремизам.

По краток вовед, ќе се разработат ДЕ и тенденциите кон НДЕ во Западен Балкан. Системски се претставени најважните актери и фактори на ДЕ – од Албанија, БиХ, Косово*, Црна Гора, Северна Македонија и Србија – кои придонесуваат за симпатиите кон НДЕ. Трудот завршува со контекстуализација на радикализацијата на ДЕ, опис на главните предизвици за С/БНЕ во Западен Балкан и препораки за политиките.

Предизвици специфични за земјата во врска со ДЕ во Западен Балкан

а. Албанија

Албанија е членка на Северноатлантскиот договор (НАТО) и кандидат за членство во ЕУ, но сепак искуствата од минатото сè уште играат улога во нејзината сегашност.¹⁰ Земјата сè уште се соочува со многу предизвици во однос на економскиот и социјалниот развој, владеењето на правото и корупцијата.¹¹ Меѓутоа, во последниве години, Албанија покажа посветеност на реформите ориентирани кон ЕУ и даде опипливи и одржливи резултати.¹² Во некои случаи, тешкотијата на Албанија да се помири со злоупотребите на нејзиниот поранешен тоталитарен режим има ефект врз денешното општество и политичкиот дискурс. За да ја критикуваат владата и да покажат незадоволство, луѓето ризикуваат да станат посклони кон поддршка на наративот на ДЕ. Како што рече Герѓи Вурмо, директор на Институтот за демократија и медијација во Тирана, во интервју за Балканската истражувачка новинарска мрежа:

„Ова значи дека има многу потенцијал за популистички наративи и наративи против „естаблишментот“, вклучително и екстремно десничарски идеологии и групи.“¹³

Албанската ДЕ е присутна во политичкиот дискурс. Некои ДЕ политички партии промовираат иредентизам или автономија на соседните територии населени со Албанци и имаат врски, исто така, со екстремно десничарските партии во ЕУ¹⁴ Овие политички партии не се мејнстрим и маргинални во донесувањето политички одлуки.¹⁵ Тие често употребуваат реторика поттикната од ксенофобија и расизам.¹⁶ Единственото отворено неофашистичко движење е *Албанската Трета позиција*, која се спротивставува на комунизмот, демократијата и аврамските религии и промовира албански традиционализам, паганизам и расизам. Таа ги таргетира албанските муслимани под дискурсот на страв од глобализмот, кој според нив го промовираат Џорџ Сорос и левицата. Членовите на ова НДЕ движење се анонимни и во мал број. Нивните онлајн активности се објавени на англиски и албански јазик. За да привлечат млади, нивните објави се смешни и привлечни, а го користат стилот направи си сам(DIY) и фашвејв(fashwave).¹⁷ Постои недостиг на знаење за

¹⁰ Гјета, *Albania Remains Hostage to its Communist Past*.

¹¹ Кирјаз и Шеху, *Community Perspectives on Preventing Violent Extremism in Albania*, 3.

¹² Дополнителни информации за Албанија, вклучително и ангажманот на земјата против насилниот екстремизам, може да се најдат во следниот извештај за земјата на Европската комисија: *Albania 2021 Report. 2021 Communication on EU Enlargement Policy*. Англиски јазик достапен овде: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/albania-report-2021_en.

¹³ Кулоглија и сор., *Balkan States Failing to Address Threat from Far-Right Extremism*.

¹⁴ Бего, *Albania*, 60.

¹⁵ Кели, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 15.

¹⁶ Србите, Црногорците и Грците се прикажани како напаѓачи, варвари, закана за албанската нација. Бего, *Albania*, 61.

¹⁷ Бего, *Albania*, 59.

тековните активности на *Албанската национална армија*, НДЕ организација која дејствува во Албанија, Грција, Косово*, Северна Македонија и Србија со цел создавање на Голема Албанија.¹⁸

Десничарските екстремистички идеи се присутни на интернет, а дијаспората е актер кој исто така игра улога во радикализацијата. Генерално, наративот на ДЕ се надоврзува на расизмот против Ромите и мигрантите. Слично на другите земји на ЗБ, нивната онлајн содржина вклучува антикомунизам, историски ревизионизам, ксенофобија, антисемитизам, расизам и теории на заговор.¹⁹ Исто така, фудбалските ултраси во Албанија имаат тенденција да го промовираат ДЕ. На пример, *Ултрасите на Тирана* отворено користат фашистички или нацистички симболи и пораки на стадионите, како што е употребата на транспарентот на СС дивизијата Скендербег. Активни се и на социјалните мрежи, каде што промовираат нацизам и историски ревизионизам.²⁰ Скептицизмот во врска со ЕУ и незадоволството од владините напори за изградба на демократски институции дополнително се искористени од десничарските екстремисти, со отворено промовирање анти-ЕУ, анти-САД, про-Трамп и проруски ставови.

За да се справиме со НДЕ, деструктивната фашистичка и комунистичка историја треба соодветно да се дистрибуира, а нејзиното наследство да биде откриено и доставено до јавноста, вклучително и со користење на онлајн платформи и телевизија. Јавноста, особено младите од дијаспората и загрозените, треба да бидат информирани за потенцијалите на неофашизмот, кои вклучуваат онлајн стратегии за регрутирање и радикализација. Кривките прашања на грчкото малцинство во Албанија, како и односите Косово*–Србија сè уште имаат потенцијал да мобилизираат поддршка за ДЕ.²¹ Регионалните форми на соработка, на пример, преку образовна и економска соработка, би можеле да го намалат растојанието од другите партнери од Западен Балкан врз основа на историските и културните разлики. Незадоволството од владините напори за изградба на демократски институции и справување со економијата, здравствените и миграциските прашања, како и организираниот криминал има потенцијал на НДЕ. Владеењето на правото и изгледите за пристап во ЕУ би можеле да играат клучна улога во овој поглед.²²

6. Босна и Херцеговина.

Војната во БиХ заврши во ноември 1995 година, но нејзиното наследство сè уште влијае врз граѓаните на БиХ.²³ Недостигот на консензус за наративите од минатото, честите политички несогласувања, значајните економски проблеми и различните странски влијанија се вкрстуваат и дополнително ги интензивираат меѓуетничките и политичките тензии и поларизација.²⁴ Ова го направи општеството на БиХ особено ранливо на етно национализам, политичка радикализација и идеолошки екстремизам.²⁵ Како што е забележано во Извештајот на Европската комисија за Босна и Херцеговина за 2021 година:

¹⁸ Кели, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 15.

¹⁹ Бего, *Albania*, 59-61.

²⁰ Бего, *Do Albanians like Fascism? An Iconographical Investigation on Social Media Material*.

²² Европска комисија, *Albania 2021 Report*.

²³ Турчало и Велјан, *Community Perspectives on the Prevention of Violent Extremism in Bosnia and Herzegovina*, 2; Булјубашиќ, *Predetermined for war? A trace of intergenerational transmission of war legacies among ethnically divided postwar generation from Bosnian urban areas*, 77-94.

²⁴ Беќиревиќ, *Bosnia and Herzegovina report*, 5.

²⁵ Дополнителни информации за Босна и Херцеговина, вклучително и ангажманот на земјата против насилниот екстремизам, може да се најдат во следниот извештај за земјата на Европската комисија: *Bosnia and Herzegovina 2021 Report. 2021 Communication on EU Enlargement Policy*. Англиски јазик достапен овде: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/bosnia-and-herzegovina-report-2021_en.

„Јавната политичка посветеност на властите на сите нивоа на власта кон стратешката цел на европската интеграција не е претворена во конкретна акција, бидејќи политичките лидери продолжува да се впуштаат во реторика на поделби и неконструктивни политички спорови“.²⁶

Идеолошкиот ДЕ спектар на БиХ е претежно поделен по етничка припадност и вклучува ултранационалистички, неофашистички и неонацистички движења.²⁷ Најзастапените наративи на овие групи се поврзани со верскиот национализам, хомофобијата, антисемитизмот, исламофобијата и историскиот ревизионизам. Нивните активности се тивки. Тие не се политички активни и нивните наводни врски со националистички политички партии не се докажани.²⁸ Овие групи се поврзани со фудбалски хулигани и најистакнати примери се етничките Хрвати ултраси од Мостар и етничките Срби ултраси од Приједор. Во Мостар, *Зрињските ултраси* – од кои некои се членови на Скинхедс Мостар – отворено го поддржуваат неонацизмот и имаат врски со украинската НДЕ организација *Азов*.²⁹ Во Приједор, *Ултрасите на Рудар* имаат слични особини како и колегите од Мостар. Тие се поврзани со српските организации на ДЕ и присуствувале на камповите на НДЕ во Русија.³⁰ Понатаму, *босанското движење за национална гордост* има за цел чиста бошњачка држава.³¹ Тие промовираат хомофобични, антисемитски, антимуслимански и антикомунистички идеи,³² и имаат врски со слични движења во Украина и Скандинавија.³³

Некои организации на ДЕ работат како формално регистрирани невладини организации (НВО) во Република Српска, покажувајќи антивладини тенденции додека се залагаат за национално единство и етничка чистота, како што е *Четничкото движење*. Нивниот наратив се заснова на иредентизам, историски ревизионизам, славење на воените злосторници и ширење на антихрватски, антимуслимански и антикомунистички чувства. Сите тесно соработуваат со нивните еквиваленти од Црна Гора, Србија и пошироко, и имаат блиски врски со Српската православна црква, организациите на воените ветерани и разни други организации и поединци на ДЕ. Четничките собири во Република Српска содржат милитаристички ритуали, негирање на геноцидот во Сребреница, глорификација на воените злосторници и прикажување на етнонационалистичка и фашистичка иконографија.³⁴ Нивните членови имаат блиски врски со НДЕ вклучени во украинската војна. Најмалку 11 граѓани на БиХ се бореле во Украина пред вооружениот конфликт во 2022 година,³⁵ но процедуралните прашања, како што е добивањето докази, го отежнуваат спроведувањето на кривичната постапка.³⁶ Руските и српските десничарски екстремисти имаат формални и неформални ограноци, како и членови од ентитетот на БиХ, Република Српска. Руски примери се *Нокните волци* кои имаат блиски врски со Путин³⁷ и српската политичка сцена во БиХ.³⁸ Руската поддршка за српските активисти и организации на ДЕ е повеќеслојна и се протега од поддршка до зајакнување на (онлајн) активности до воена обука.³⁹ Руските борци од Украина дејствуваа како инструктори на младинските кампови за обука во Русија и Србија, во кои учествуваа деца од ентитетот на БиХ, Република Српска.⁴⁰ Понатаму, неколку српски НДЕ организации како што се *Српските Козаци*⁴¹ и организациите на ДЕ како што е *Српска чест* имаат членство и функционираат во БиХ. Организациите на ДЕ кои се основани и работат во ентитетот Република

²⁶ Европска комисија, *Bosnia and Herzegovina 2021 Report*, 3.

²⁷ Организации кои промовираат неонацистичка идеологија се *босанското движење за национална гордост*, *Крета и чест*, неговата филијала *Combat 18* и *Скинхедс Мостар*.

²⁸ Кулоглија, *Bosnia & Herzegovina*, 65.

²⁹ Кулоглија, *In Bosnian River Town, Far-Right Symbols and a Link to Ukraine*.

³⁰ Кулоглија, *Ultra-Right Groups Show Their Face in Bosnian Town*.

³¹ Кели, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 10.

³² Кулоглија, *Bosnian Far-Right Movement Weds Bosniak Nationalism, Neo-Nazism*.

³³ Милекиќ и сор., *Far-Right Balkan Groups Flourish on the Net*.

³⁴ Велјан и Кехајќ, *A Dangerous Nexus? History, Ideology and the Structure of the Contemporary Chetnik Movement*, 22-40.

³⁵ Обреновиќ, *Novi zov rata u Ukrajini za dobrovoljce iz BiH i Srbije*.

³⁶ Бекиревиќ, *Bosnia and Herzegovina report*, 12.

³⁷ Лош, *Putin's Angels: the bikers battling for Russia in Ukraine*.

³⁸ Муџиќ, *Bosnian Branch of 'Putin's Angels' Enjoys Political Backing*.

³⁹ Муџиќ, *Ukraine War Veterans Bind Russia and Bosnian Serbs*.

⁴⁰ Муџиќ, *How Russian Fighters Train Serb Teens at 'Military-Patriotic' Camps*.

⁴¹ Обреновиќ, *Under Cossack Banner, Russian Ties with Balkan Fighters Strengthened*.

Српска имаат сличен модел: матно финансирање, православен христијански национализам, проруска поддршка, хомофобија, милитаризам и историски ревизионизам. Некои, како што е *Свети Григориј Лончари*, го користат хуманитаризмот како покритие.⁴²

Повеќето од активностите на хрватската ДЕ се претежно расфрлани меѓу поединечни и неформални групи, главно онлајн, преку веб-портали и разни социјални мрежи. Хрватски ДЕ се прелева од соседна Хрватска на етничките Хрвати во БиХ. Се бори со историскиот ревизионизам, како што се Втората светска војна или војните од 1990-тите,⁴³ се карактеризира со хомофобија, исламофобија, ксенофобија и глорификација на воените злосторства и има особено изразена омраза кон феминизмот, родовата еднаквост и абортусот, вклучително и поради вкрстувањето со религијата и верските институции.⁴⁴ Најмалку 20 лица од БиХ и Хрватска му се придружија на волонтерот на НДЕ *Азовскиот баталјон* во Украина пред вооружениот конфликт во 2022 година.⁴⁵

Координацијата и комуникацијата меѓу безбедносните агенции во БиХ треба да се подобрат, а посиленото владеење на правото и отворената политичка волја за справување со ДЕ би биле важни достигнувања.⁴⁶ Потребни се политики посветени на спречување и спротивставување на НДЕ, како и ефикасна контрола на онлајн содржините.⁴⁷ Јавните службеници треба да постигнат подобро разбирање за потребата од справување со овие феномени и треба да се спроведат специјализирани мерки за обука за различни гранки, како што се судството, органите на прогонот и другите безбедносни органи. Во БиХ, моторот за потенцијалниот НДЕ лежи длабоко во сложен политички контекст кој го вклучува пресекот на политиката, верскиот национализам,⁴⁸ меѓуетничката поларизација и нерешените прашања од минатото.⁴⁹

Со зајакнување на жените, особено во процесот на донесување одлуки, и поддршка на независните медиуми, симпатиите на ДЕ би можеле да се ублажат.⁵⁰ Напорите за транзициска правда, вклучувајќи ги активностите за градење мир и помирување, треба повторно да се измислат и да се прилагодат на С/БНЕ. Наместо ангажман на општата популација, младите под ризик од НДЕ треба внимателно да се изберат и да се вклучат во активности, како што се едукативни посети на области во кои претежно живеат други етнички групи.

в. Косово*

По војната во доцните 1990-ти, социо-политичката реалност и условите за живот на Косово се подобрија. Напредокот на патот кон ЕУ продолжи да напредува.⁵¹ Сепак, земјата сè уште се соочува со перцепции за неуспешни лидерски напори, невработеност и корупција.⁵² Според фокус групата на Националниот демократски институт на Косово, од 2016 година, Адријан Штуни, специјалист за надворешна политика и безбедност за Балканот, истакна дека:

„Учесниците изразија мала доверба во повеќето владини институции и ги сметаа за главно корумпирани, со лични интереси и неспособни да се справат со важни прашања за обичните граѓани.“⁵³

⁴² Пекмез, *Black-Clad 'Humanitarians' Promote Pro-Russian Agenda in Bosnia*.

⁴³ Колборн, *Croatia Key to Ukrainian Far-Right's International Ambitions*.

⁴⁴ Велјан и Чехајик-Кампара, *Gender Ideologies: How Extremists Exploit Battles over Women's Rights and Drive Reciprocal Radicalisation*.

⁴⁵ Колборн, *Croatia Key to Ukrainian Far-Right's International Ambitions*.

⁴⁶ Кулоглија и соп., *Balkan States Failing to Address Threat from Far-Right Extremism*.

⁴⁷ Кулоглија, *In Bosnian River Town, Far-Right Symbols and a Link to Ukraine*.

⁴⁸ Бекиревиќ, *Bosnia and Herzegovina report*, 44-45.

⁴⁹ Хон, *How Ethnic and Religious Nationalism Threaten the Bosnian State*, 58-77.

⁵⁰ Атлантска иницијатива, *Countering Violent Extremism Baseline Program*.

⁵¹ Дополнителни информации за Косово, вклучително и ангажманот на земјата против насилниот екстремизам, може да се најдат во следниот извештај за земјата на Европската комисија: *Kosovo* 2021 Report. 2021 Communication on EU Enlargement Policy*. Англиски јазик достапен овде: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/kosovo-report-2021_en.

⁵² Беха и Селаџи, *Statebuilding without Exit Strategy in Kosovo*, 97-124.

⁵³ Штуни, *Dynamics of Radicalization and Violent Extremism in Kosovo*.

Прашањата за организираниот криминал, невработеноста и ширењето на стравот дека ЕУ не ги брани интересите на Албанците може да доведат до подем на ДЕ. Сепак, студиите кои ги анализираа факторите на ризик кои овозможуваат екстремизам открија дека комбинацијата на надворешни и внатрешни фактори⁵⁴ и фрустрираните очекувања се многу почест фактор за поддршка на екстремизмот отколку едноставното економско лишување.⁵⁵ Агресивниот национализам кој на крајот доведе до вооружен конфликт продолжува да го оптоварува повоеното општество на Косово.⁵⁶ Наративите на ДЕ вкрстени со религијата сè уште играат важна улога во обликувањето на политиката на Србија кон Косово. Важно е да се нагласи дека ДЕ во Косово е поделена на етнички линии и главно се заснова на политика поврзана со идентитет и ултра-етнонационализам. Иако ЕУ го олесни дијалогот за нормализација на односите меѓу Косово и Србија,⁵⁷ во сличен модел како и во другите земји од Западен Балкан, радикализацијата на ДЕ е главно одозгора надолу и реципрочна; чувството на закана, страв и недоверба меѓу етничките групи има потенцијал да ја потхрани радикализацијата на ДЕ.

Албанскиот ДЕ се карактеризира со чувства за независност на Косово и е регионално поврзан со етничките Албанци во Албанија, Северна Македонија и Србија. Иако идејата за обединување на „албанските територии“ има емотивна привлечност, таа е маргинална и не ужива широка поддршка од народот. Организациите на ДЕ кои се залагаат за Голема Албанија се маргинални. Ова, сепак, не значи дека таквата десничарска екстремистичка идеја не треба да се смета за можна закана.⁵⁸ Српските движења НДЕ го гледаат Косово како мала енклава во Србија; таканаречено историско срце. Повеќето од десничарските екстремистички Срби го интернализираа ставот дека Албанците се „опасни субверзиви“ кои сакаат да создадат Голема Албанија и ги сметаат Албанците за натрапници. Тие имаат блиски односи со меѓународни организации и активисти на ДЕ.⁵⁹

Косовската Национална стратегија против тероризмот и акциониот план ја препознава ДЕ како форма на екстремизам со националистички и политички мотиви и механизми за С/БНЕ, како што е институционалната координација и контрола на поединци и групи кои претставуваат потенцијална закана од тероризам. Сепак, институционалните и невладините пристапи кон С/БНЕ се повеќе посветени на исламистичкиот екстремизам.⁶⁰ Косово користи кооперативен и координативен пристап со невладините организации и верските институции за да го спречи НДЕ.⁶¹ Иако меѓуетничките односи напредуваа во последниве години, тие продолжуваат да бидат предизвик. Реториката и активностите обликуваат сложена меѓуетничка локална динамика и поттикнуваат симпатии за НДЕ. Нападите и инцидентите засновани на етничка основа, како и недостатокот на соодветна институционална реакција, придонесуваат за фактори на радикализација.⁶² Така, секое градење мир, помирување и слични напори треба повторно да се измислуваат и да се усогласат со локалните предизвици на ДЕ. Практичарите - вклучително и јавните службеници и безбедносните служби - ќе имаат корист од обуките кои имаат за цел да го подобрат капацитетот за препознавање на раните знаци на радикализација и НДЕ во локалните заедници и би можеле да бидат обучени за пристап без пристрасност во третманот на граѓаните, без оглед на нивната етничка припадност. Преговорите и подобрувањата на односите меѓу Косово и Србија би можеле да го ублажат ДЕ во Косово.⁶³ Нерешениот спор меѓу Косово и Србија останува меѓу главните закани за стабилноста на Западен Балкан.⁶⁴

г. Црна Гора

⁵⁴ Краја, *Cultural Drivers of Radicalisation*.

⁵⁵ Дено и Картер, *Guide to the Drivers of Violent Extremism*.

⁵⁶ Бисерко, *Yugoslavia's Implosion: The Fatal Attraction of Serbian Nationalism*.

⁵⁷ Персоналот на Европската комисија, *Kosovo* 2021 Report*, 3.

⁵⁸ Јањевиќ, *Greater Albania - bogeyman or a pipe dream?*

⁶⁰ Персоналот на Европската комисија, *Kosovo* 2021 Report*, 44-45.

⁶¹ Министерство за внатрешни работи, *National Strategy against Terrorism and Action Plan 2018–2023*.

⁶² ПАВЕ, *Focus-group in North Mitrovica with the Serbian community to examine the issue of online and offline (de) radicalization*.

⁶³ Канцеларија на Премиерот, *Strategy for the prevention of violent extremism and radicalism that leads to terrorism 2015–2020*.

⁶⁴ Конгресна служба за истражување, *Kosovo: Background and U.S. Policy*.

Во последните две децении, Црна Гора постигна севкупен напредок кон пристапувањето во ЕУ,⁶⁵ но политичкиот пејзаж во Црна Гора полека стана длабоко фрагментиран и етно национализмот е во пораст. Непосредно пред Црна Гора да добие независност од Федерацијата на Србија и Црна Гора во 2006 година, српската и црногорската етничка поларизација и радикализација полека почнаа да се појавуваат на површината. Српскиот ДЕ во Црна Гора се карактеризира со историски ревизионизам, политичка поларизација, улога на верските институции во јавниот живот и проширување на насилната реторика на јавните простори. Онлајн просторот, особено социјалните мрежи, имаат огромна улога во радикализацијата на ДЕ во Црна Гора.⁶⁶ На социјалните мрежи, особено на Фејсбук, поддржувачите на идеологиите на ДЕ се собираат во десетици поврзани групи и страници. Овие онлајн активности имаат последици во реалниот живот. Треба да се напомене дека голем број граѓани го одобруваат насилството како одговор на неправдата или како мерка за заштита на својата религија.⁶⁷

Црна Гора е примерен случај за тоа како може да се разбере радикализацијата на ДЕ во Западен Балкан преку регионална и поширока геополитичка динамика и поместувања.⁶⁸ Во текот на годините пред членството на Црна Гора во НАТО, зголеменото руско влијание во земјата беше очигледно. Како што минуваа годините, многу добрите односи со Русија се влошија, бидејќи Црна Гора имаше неумолива траекторија кон членството во НАТО и владата ги поддржа санкциите на ЕУ против Русија во 2014 година. Како што пристапувањето на Црна Гора во НАТО стана очигледно во 2015 година,⁶⁹ ДЕ почна неизмерно да се зголемува меѓу етничките Срби.⁷⁰

Во 2015 година, во Црна Гора беше основана филијала на рускиот мото клуб *Ноќни волци*. Во 2016 година, во Котор беше формирана *Балканска козачка армија*. Овие групи имаат слични наративи кои ги слават воените злосторници и ревизиите на историјата и споделуваат силни православни чувства. Како што е случајот во БиХ и Србија, и Црна Гора го има *четничкото движење*, кое е меѓусебно поврзано регионално.⁷¹ Како што започна членството на Црна Гора во НАТО во 2017 година, внатрешната политичка криза дополнително го отру политичкиот пејзаж и ја поттикна ДЕ. Активностите на ДЕ поддржани и поттикнати од проруските и просрпските противници се интензивираа по обидот за државен удар во 2016 година. Во државниот удар учествуваа 2 руски и 20 српски државјани, од кои некои се поврзани со украинската војна⁷² и странски безбедносни служби.⁷³ Нивната цел, наводно, била да го убијат етничкиот црногорски претседател и да ја преземат политичката власт.⁷⁴ Во 2020 година, по формирањето на просрпската влада во Црна Гора, Врховниот суд ги ослободи сите обвинети во 2021 година поради прекршување на кривичната постапка.⁷⁵

Црногорската влада во 2018 година започна процес за усвојување на законот за религија, со цел да се регистрираат сите верски имоти и места што му припаѓале на Кралството Црна Гора пред тоа насилно да стане дел од Кралството на Србите, Хрватите и Словенците во кое доминира српското население во 1918 година. Оваа одлука ги зајакна меѓуетничките поделби. Српската црква реагираше со мобилизирање на Србите во Црна Гора и соседните земји - Србија, БиХ и Косово* - вклучувајќи ги и најистакнатите политичари за кауза што ќе ги зацементира меѓуетничките односи. Под маската на „Спасете ги српските светилишта“, Српската православна црква ги искористи ранливостите на црногорското општество што ја поттикна ДЕ. Домашни и регионални групи, вклучително и поддршка од странски организации на ДЕ, како што се руските ноќни волци и козаци,

⁶⁵ Дополнителни информации за Црна Гора, вклучително и ангажманот на земјата против насилниот екстремизам, може да се најдат во следниот извештај за земјата на Европската комисија: *Montenegro 2021 Report. 2021 Communication on EU Enlargement Policy*. Англиски јазик достапен овде: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/montenegro-report-2021_en.

⁶⁶ Јовановиќ, *Call to Lynch: The War of Words Threatening Montenegro's Delicate Balance*.

⁶⁷ Паповиќ и Ковачевиќ, *Rast desničarskog ekstremizma u Crnoj Gori: Građanska država na ispitu*, 14, 26-27.

⁶⁸ Морисон, *Nationalism, Identity and Statehood in Post-Yugoslav Montenegro*.

⁶⁹ Морисон, *Nationalism, Identity and Statehood in Post-Yugoslav Montenegro*.

⁷⁰ БИРН, *Montenegro: Key Political Parties*.

⁷¹ Паповиќ и Ковачевиќ, *Rast desničarskog ekstremizma u Crnoj Gori: Građanska država na ispitu*, 26-27.

⁷² Кели, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 14.

⁷³ Радио слободна Европа, *Ukinuta presuda za 'državni udar' u Crnoj Gori, DPS tvrdi rezultat pritiska na sud*.

⁷⁴ Томовиќ, *Key Witness in Montenegro 'Coup' Trial to Testify*.

⁷⁵ Apelacioni sud Crne Gore, *Saopštenje za javnost povodom predmeta "Državni udar"*; Персоналот на Европската комисија, *Montenegro 2021 Report*, 46.

отворено поддржаа десетици илјади демонстранти на верници од српската црква.⁷⁶ Бројни неформални групи на ДЕ произлегоа од протестот, како што се *Столбовите на Православното братство* кои ја опишуваат нивната мисија како патриотска и хуманитарна додека работат со иконографија карактеристична за групите ДЕ; исто така, некои активисти на ДЕ дури и се свртеа кон политичка активност.⁷⁷ Згора на тоа, Српската црква не ги крие своите врски со активистите и групите на ДЕ.⁷⁸ Кога станува збор за украинската војна, пет етнички Срби беа обвинети за странски борби на проруската страна пред вооружениот конфликт во 2022 година, но само еден беше осуден, додека другите избегаа, најверојатно во соседна Србија.⁷⁹

Онлајн активностите на ДЕ продолжуваат да растат низ различни социјални медиуми. Мим-страниците, заедно со другите сметки на социјалните медиуми на ДЕ, формираа комуникациска мрежа во изборната кампања за време на изборите во 2020 година. Овие мрежи го промовираат значењето на религијата, српските национални симболи, црквата и вредностите, иредентизмот, токсичната машкост и непријателствата кон другите етнички групи.⁸⁰ Последиците предизвикани од десничарските екстремисти се протегаат надвор од обичниот идеолошки меѓуетнички конфликт меѓу Црногорците и Србите. На пример, по изборите во 2020 година, имаше пораст на исламофобијата и инциденти против муслиманите низ целата земја.⁸¹

По губењето на политичката моќ и со наводните потези на огорченост на српските националисти и свештенство, беше основана десничарската екстремистичка про-црногорска политичка партија – *Патриотско-Комитска унија на Црна Гора* (Комити). На почетокот на 2021 година Комити ја презедоа одговорноста за нападите врз новиот црногорски кабинет.⁸² Неодамнешното устоличување на свештениците на српската црква во старата кралска престолнина на Црна Гора - Цетиње - стана нова мамка за продолжување на ДЕ меѓу етничките групи.⁸³ Меѓу двете страни, поединци кои се наклонети кон НДЕ на теренот се ултраси од Црна Гора и Србија.⁸⁴

Не постојат С/БНЕ политики и активности кои се однесуваат на ДЕ, а ризиците поврзани со таквите форми на екстремизам не се соодветно адресирани.⁸⁵ Инцидентите мотивирани од етничка или верска омраза се третираат како прекршок. Црногорското Министерство за внатрешни работи го забрани четничкото движење бидејќи тие претставуваат безбедносна закана, но забраната не ја искорени мрежата на активности на движењето; тие штотуку отидоа во илегалата.⁸⁶ Онлајн радикализацијата на ДЕ е главен проблем,⁸⁷ но слабата правна рамка за контрола на онлајн информациите ги спречува официјалните власти да дејствуваат.⁸⁸ Доколку се поддржани и обучени, невладините организации и независните медиуми можат да бидат вредна алатка за справување со широко распространетите латентни онлајн наративи кои можат да доведат до радикализација на ДЕ. Додека безбедносните служби формираа единица за радикализација и тим за означување на интернет содржините поврзани со тероризам и насилен екстремизам, НДЕ беше на политички и медиумски маргини.⁸⁹

д. Северна Македонија

Во последните две децении, Северна Македонија спроведе значителен број реформи, вклучително и мерки за спречување и спротивставување на насилниот екстремизам. Сепак, НДЕ се чини дека е запоставен. Треба да се препознае и подобри приоритизацијата на ризиците и издржливоста за

⁷⁶ Живановиќ, *Russian 'Night Wolves' Bikers Support Montenegro Church Protests*.

⁷⁷ Паповиќ и Ковачевиќ, *Rast desničarskog ekstremizma u Crnoj Gori: Građanska država na ispitu*, 26-27.

⁷⁸ Рудиќ, *Montenegro Detains Pro-Putin Bikers Escorting Serbian Patriarch*.

⁷⁹ Кели, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 14.

⁸⁰ Вујановиќ, *Mim stranice kao lideri javnog mnjenja u izornoj kampanji za parlamentarne izbore u Crnoj Gori 2020. godine*. Морисон, *Nationalism, Identity and Statehood in Post-Yugoslav Montenegro*.

⁸¹ Тимот на Атлантската иницијатива, *Muslims in Montenegro after the Elections, and Fear of the Future*; Карчиќ, *Separatism reloaded: How did Montenegro end up in limbo?*

⁸² Јовановиќ, *Call to Lynch: The War of Words Threatening Montenegro's Delicate Balance*.

⁸³ Кајосевиќ, *Serbian Church Leader's Enthronement Raises Tensions in Montenegro*.

⁸⁴ Гласот на Америка, *Montenegro Denounces Protest Attack on Embassy in Serbia*.

⁸⁵ Кулоглија и соп., *Balkan States Failing to Address Threat from Far-Right Extremism*.

⁸⁶ Паповиќ и Ковачевиќ, *Rast desničarskog ekstremizma u Crnoj Gori: Građanska država na ispitu*, 26

⁸⁷ Персоналот на Европската комисија, *Montenegro 2021 Report*, 45.

⁸⁸ Јовановиќ, *Call to Lynch: The War of Words Threatening Montenegro's Delicate Balance*.

⁸⁹ Бекиревиќ и соп., *Radicalisation and violent extremism in the Western Balkans*, 17-18.

спротивставување и/или спречување на ДЕ.⁹⁰ По распадот на Југославија, македонско-албанските односи беа поттикнати со широко распространето чувство на закана и поплаки кои на крајот доведоа до радикализација и насилни епизоди. Во 2001 година, краткотрајниот вооружен конфликт во северозападниот регион на земјата заврши со Охридскиот договор кој ги гарантираше политичките и културните права на Албанците. Северно македонското општество, сепак, остана поларизирано додека локалните инциденти и секвенци на насилство продолжија. Дополнителна политичка поларизација се случи по изборите во 2014 година, што доведе до серија протести против антидемократското владеење и наводната корупција. Во 2017 година, северномакедонски активисти на ДЕ упаднаа во парламентот како реакција на изборот на етнички Албанец за претседател на Собранието. Како и во други случаи, радикализацијата во Северна Македонија може да се разбере само ако ја истражиме регионалната и пошироката геополитичка динамика.

Неколку настани влијаеја на радикализацијата на македонските десничарски екстремисти и нивните попроруски, анти-НАТО и анти-ЕУ чувства. Тешките односи со Грција (кои влијаат на членството во НАТО) траеја до 2018 година, а односите со Бугарија влијаеја на процесот на пристапување во ЕУ во 2020 година. ДЕ етничките Македонци имаат силни антиалбански, антигрчки, антибугарски и повремено антисрпски чувства, додека ДЕ етничките Албанци имаат силни антимакедонски и антисрпски чувства. Само неонацистичките групи го негуваат антисемитизмот.⁹¹ Македонската ДЕ има тенденција да се вкрстува со религијата.⁹² Неколку споредни организации, како што е *Македонското христијанско братство*, промовираат насилство преку симболи и користат милитантна реторика и говор на омраза.⁹³

Понатаму, *Татковинската македонска организација за радикална обнова - Вардар, Егеј, Пирин* го користи историското ослободително движење како акредитив и се залага за етнички чиста Македонија.⁹⁴ Македонската ДЕ има позитивни ставови кон Израел бидејќи сметаат дека нејзиниот третман кон Палестинците е посакуваниот модел за третман на Албанците во Северна Македонија.⁹⁵ *Народното движење на Македонија* следи слична шема; тоа е против Охридскиот договор и има територијална експанзионистичка агенда која датира од периодот пред 1913 година. Тие, исто така, промовираат теории на заговор и целат, па дури и пријавуваат кривични пријави против поединци кои се сметаат за непријатели на државата. *Светскиот Македонски Конгрес* промовира идентитетска политика која го подигнува македонското историско значење, како што е идејата дека Северна Македонија е историска лулка на европската цивилизација. Овие организации имаат маргинално влијание, но споделуваат некои слични интереси и уживаат поддршка од екстремно десничарските активисти.⁹⁶ Овие групи користат социјални медиуми за пропаганда, што често има тенденција да предизвика емоционални реакции, како што се чувство на закана или омраза кон другите етнички групи, што доведува до симпатии за насилство.⁹⁷

Неонацизмот е откриен кај етничките северномакедонци со неколку активни групи кои се меѓусебно поврзани. Нивните активности се нејасни и скриени од очите на јавноста, доминантно присутни во Битола и Скопје, но имаат одредено влијание меѓу фудбалските ултраси,⁹⁸ како што се *ултраси Комити* на фудбалскиот клуб Вардар. Нивните активности вклучуваат симболизирање на присуство во јавниот простор, а тие имаат тенденција да го туркаат дискурсот за чиста Македонија и да покажат екстремна омраза кон Албанците, Грците и Ромите.⁹⁹ Постои индикација дека неонацистите се присутни во *Македонскиот радикален фронт Сариса* што ја промовира идејата за античките корени и историскиот континуитет на македонскиот народ, што се вкрстува со идеологијата на

⁹⁰ Дополнителни информации за Северна Македонија, вклучително и ангажманот на земјата против насилниот екстремизам, може да се најдат во следниот извештај за земјата на Европската комисија: *North Macedonia 2021 Report. 2021 Communication on EU Enlargement Policy*. Англиски јазик достапен овде: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/north-macedonia-report-2021_en.

⁹¹ Здравковски, *North Macedonia*, 100-101.

⁹² Здравковски и Морисон, *The Orthodox Churches of Macedonia and Montenegro: The Quest for Autocephaly*.

⁹³ Камбовски и сор., *National Approaches to Extremism. North Macedonia*, 6.

⁹⁴ Кели, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 12.

⁹⁵ Здравковски, *North Macedonia*, 101.

⁹⁶ Кели, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 12-13.

⁹⁷ Милекиќ и сор., *Far-Right Balkan Groups Flourish on the Net*.

⁹⁸ Здравковски, *North Macedonia*, 100-101.

⁹⁹ Кели, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 12-13.

другите македонски ДЕ организации.¹⁰⁰ Иако неонацистите се маргинални, расизмот и говорот на омраза станаа широко распространети на интернет.¹⁰¹ Албанската ДЕ се залага за поголема автономија за етничките Албанци или за Голема Албанија.¹⁰² Силната реторика против Охридскиот договор и промоцијата на територијалните националистички аспирации се присутни и на интернет и на јавниот простор на пример преку графити. Во Тетово, *ultrasume Ballistet* на фудбалскиот клуб Шкендија покажуваат антисловенски, особено антимакедонски и антисрпски чувства.¹⁰³

Социјалните медиуми силно се користат од активисти за да добијат поддршка и да ги промовираат десничарските екстремистички идеи.¹⁰⁴ Како и во другите земји од Западен Балкан, ДЕ станаа поприсутна онлајн и повлијателна под пандемијата КОВИД-19 и теориите на заговор.¹⁰⁵ Македонската ДЕ има регионални врски. Додека некои имаат блиски врски со српските и руските десничарски екстремисти, други се поблиски до европските ДЕ организации. На пример, во обидот за државен удар во 2017 година беше вклучен Србин кој учествуваше во украинската војна. Од друга страна, албанските десничарски екстремисти се блиски со нивните колеги во Албанија и Косово.¹⁰⁶ Разбирањето на влијанието на регионалните политички и екстремистички групи, како што се српските и албанските, врз ДЕ е од суштинско значење за спречување на радикализацијата и спроведувањето на политиките на С/БНЕ.

Северна Македонија има законска рамка за забрана на организациите и нивните активности на ДЕ, но се чини дека таа никогаш не била искористена. Потребни се владини одлуки за забрана на потенцијалните НДЕ организации. Како што истакна Оливер Спасовски, министер за внатрешни работи на Северна Македонија, екстремизмот е „реална опасност“.¹⁰⁷ Следењето и контролата на активистите на ДЕ е едно од релевантните оперативни безбедносни прашања. Така, обуката на практичарите (вклучувајќи ги безбедносните актери и судството) може да биде важен чекор за С/БНЕ. Локалните актери и невладините организации на С/БНЕ треба да бидат вклучени во обука, истражување, дизајнирање и спроведување на политики за спречување на ДЕ, спроведување С/БНЕ активности фокусирани на ДЕ. Ова треба да вклучува справување со активностите на ДЕ на интернет, идентитетските и политичките прашања, но и целокупната лоша економска состојба на младите, што негативно влијае на политичката ситуација во земјата.¹⁰⁸

ѓ. Србија

Во текот на 1988/89 година, српската интелигенција, елити и политичари ги здружија силите за да поттикнат национална револуција за да се создаде „обединета Србија“, повикувајќи се на социоекономското и националното незадоволство на Србите во поранешната југословенска република. Во годините што следеа Србија направи значителни реформи за пристапување во ЕУ во опсегот на процесот на пристапување во ЕУ,¹⁰⁹ но насилниот пад на Југославија и неговите последици ја прогонуваат Србија до ден-денес. Оваа тешкотија да се помири со минатото, во комбинација со ранливоста, како што се длабоката економска нестабилност и некритичните медиуми, се искористени од десничарските екстремисти за радикализација.¹¹⁰ Војните во текот на 1990-тите беа катализатор во обликувањето на српската ДЕ поставувајќи го екстремниот национализам високо на политичката агенда.¹¹¹ Главниот наратив на српската ДЕ е дека српските територии биле неправедно одвоени од земјата за време на војните во 1990-тите и нивната примарна цел е обединување на „српските земји и народ“ (БиХ, Хрватска, Косово*, Црна Гора и Северна Македонија).

¹⁰⁰ Неофотистос, *Sport and nationalism in the Republic of North Macedonia*, 110-122.

¹⁰¹ Здравковски, *North Macedonia*, 100-101.

¹⁰² Кели, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 11, 13-14.

¹⁰³ Кели, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 13; Савески и Садику, *The Radical Right in Macedonia*, 5-6.

¹⁰⁴ Здравковски, *North Macedonia*, 100.

¹⁰⁵ Хушка и Лесенска, *Viral vulnerability: How the pandemic is making democracy sick in the Western Balkans*.

¹⁰⁶ Кели, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 11-13.

¹⁰⁷ Кулоглија и сор., *Balkan States Failing to Address Threat from Far-Right Extremism*.

¹⁰⁸ Камбовски и сор., *National Approaches to Extremism. North Macedonia*, 10-17.

¹⁰⁹ Дополнителни информации за Србија, вклучително и ангажманот на земјата против насилниот екстремизам, може да се најдат во следниот извештај за земјата на Европската комисија: *Serbia 2021 Report. 2021 Communication on EU Enlargement Policy*. Англиски јазик достапен овде: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/serbia-report-2021_en.

¹¹⁰ Клачар, *Serbia's Right-Wing Shift Risks Fuelling Extremism*.

¹¹¹ Халиловиќ Пастуовиќ и сор., *Preventing and Addressing Violent Extremism: A Conceptual Framework*, 19.

Најмалку 23 НДЕ групи се активни во Србија.¹¹² Идеологиите на НДЕ се и мејнстрим и подземни; тие вклучуваат идентитетски, ултранационалистички, неонацистички, православни христијански екстремистички движења. Извештаите нагласуваат дека насилството и заканите врз мигрантите, како и нападите врз основа на омраза и етнички идентитет се дел од нивната активност.¹¹³ Организациите како што се *1389, Заклетниците на српската партија* и *Српското народно движење Наши* декларативно го отфрлаат фашизмот, додека *Србија пред бура, Образ (Чест), Националниот српски фронт, Крвта и честта* и *Српската акција* се или свештеничко-фашистички или неонацистички. *Крв и чест Србија* и *Националниот српски фронт* отворено се залагаат за надмоќ на белата боја и националсоцијализам.¹¹⁴ Лидерите на организациите на ДЕ се многу влијателни на социјалните мрежи. На пример, лидерот на *Националниот српски фронт* – познат како Фирер – споделува антисемитски и расистички објави, кои често се споделуваат од други десничарски екстремистички лидери и организации.¹¹⁵

Понатаму, *Српската акција* е поврзана со *Националниот српски фронт* и има хиерархиска воена структура, која ги олеснува собирите на скинхедси.¹¹⁶ *Заклетниците на Српската партија, Двери и Движењето за слобода на народот* се анти-естаблишмент и својот наратив го засноваат на религиозниот конзервативизам. *Двери* отворено промовира анти-ЛГБТК+ наративи, додека *Српското народно движење Наши* се залага за православно верско образование за „заштита на децата“ од ЛГБТК+ и родова еднаквост. Православието е во сржта на српската НДЕ. Сите тие се потпираат на религијата¹¹⁷ и ги нагласуваат верските елементи на српскиот идентитет промовиран од Српската православна црква. Официјалниот наратив обезбеден од Српската православна црква во некои случаи ја нуди „главната рамка“ во која функционираат овие организации, вклучувајќи проруски, анти-ЕУ, анти-НАТО и анти-ЛГБТК+ чувства, Прашања за статусот на Косово, обединување на „српските земји и народ“ и реификација на сторителите на воени злосторства.¹¹⁸ Некои организации на ДЕ шират теории на заговор поврзани со пандемијата, како што е *Живеејќи за Србија* која во голема мера шири дезинформации и користи пандемиа како можност да го привлече вниманието на јавноста. Тие се поврзани со *Левјатанско движење*, НДЕ организација која се претставува во јавноста како организација за заштита на правата на животните. Нивните насилни активности се насочени против Ромите, мигрантите и ЛГБТК+. Водачот на *Левјатанско движење Павле Бихали* е поврзан со членовите на неонацистичката моторџиска банда *MC Srbi*.¹¹⁹ Различни НДЕ поединци и групи се повеќе или помалку меѓусебно поврзани. На пример, *Дамњан Кнежевиќ* помогнал во основањето на *Заклетници* и моментално е важна фигура во *Народни патроли*, претежно антивладина, антимигрантска, анти-ЛГБТК+ и теоретичарка на заговор НДЕ организација. *Народни патроли* се преклопуваат со (не)формални ДЕ групи, како што е групата на Фејсбук *Стоп за цензурата*, и најчесто користи онлајн простор за регрутирање.¹²⁰ Некои српски ДЕ групи, како што е *Српска чест*, функционираат како хуманитарна организација и имаат отворени врски со Русија.

Иако политичките организации на ДЕ се маргинални во процесот на донесување политички одлуки, тие имаат релевантно влијание врз јавното мислење, а некои се тесно поврзани или индиректно соработуваат со политичките организации кои имаат политичка моќ. *Членовите на панк, метал и електрични музички сцени* се само неколку примери на субкултурни сорти што покажуваат поддршка за ДЕ во Србија.¹²¹ Понатаму, ултрасите се познати по нивната отворена поддршка за ДЕ, која ги вклучува ултрасите од белградските фудбалски клубови – *Делије на Црвена звезда, Гробари на Партизан* и *Јунајтед Форс на Рад*. Тие користат историски слики за српскиот национализам и православно христијанство и се склони кон насилство, но практикуваат и добротворни дела. Една

¹¹² Кулоглија и сор., *Balkan States Failing to Address Threat from Far-Right Extremism*.

¹¹³ Персоналот на Европската комисија, *Serbia 2021 Report*, 37. Петровиќ и Игњатијевиќ. *Migranti odlaze, mržnja ostaje antimigrantska ekstremna desnica u Srbiji*. *PreveX and VCBP*.

¹¹⁴ Кели, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 6.

¹¹⁵ Бего, *Serbia*, 107.

¹¹⁶ Вио, *Young Patriots’: Serbia’s Role in the European Far-right*.

¹¹⁷ Бего, *Serbia*, 107-108.

¹¹⁸ Халиловиќ Пастуовиќ и сор., *Preventing and Addressing Violent Extremism: A Conceptual Framework*, 19.

¹¹⁹ Колборн, *Levijatan: Serbian Animal Rights Vigilantes Go to The Polls*.

¹²⁰ Вучиќ, *Hate, Lies and Vigilantes: Serbian ‘Anti-Vaxxer’ Brigade Plays With Fire*.

¹²¹ Бего, *Serbia*, 109-111.

од главните причини за недостатокот на ефективни мерки за спротивставување на ДЕ¹²² меѓу ултрасите се важните позиции и односи со фудбалските клубови од страна на истакнати политичари кои ги контролираат.¹²³ Како што забележа Марија Срдиќ од Антифашистичката коалиција на Србија во интервју за Балканската истражувачка новинарска мрежа:

„Значи, тие организации се легитимни и често се поддржани од разни фондови и домашни и странски институции. Тие добиваат таканаречена легитимна поддршка за нивните активности.“¹²⁴

Србија е привлечна за некои од западните десничарски екстремисти. Тие станаа приврзани за наративната и колективната имагинација дека Србија била бранител на Европа од исламската инвазија.¹²⁵ Речиси сите ДЕ организации имаат врски или имаат тенденција да се поврзат со други ДЕ организации во Европа. На пример, *Српската десница* се приклучи на европската политичка организација *Алијанса за мир и слобода*,¹²⁶ 1389 која има отворена соработка со десничарските екстремисти од Полска, Русија и Јужна Америка,¹²⁷ додека *Алтернативата за Германија*, од кои младинската организација и т.н. *Flügel* подорганизација се официјално прогласени за „сомнителни случаи“ како потенцијално екстремистички зафати на германската национална домашна разузнавачка агенција,¹²⁸ го поддржа лидерот на *Двери – Бошко Обрадовиќ* – на изборите.¹²⁹ *Knights Templar International* се познати по онлајн радикализацијата, со специјализација за ширење на меми, видеа и разни материјали низ Европа и имаат директно присуство во Србија. Тие шират антимуслиманска, антимигрантска и расистичка пропаганда и воопшто теории дека муслиманските имигранти ќе ги заменат белите Европејци.¹³⁰ Некои организации на ДЕ имаат локални ограноци во соседните земји, како што се *Крв и чест* во БиХ, други се регистрирани како невладини организации, како што е движењето *Четници*, но единствените политичка организација која има политички активности во БиХ, Црна Гора и Северна Македонија е *Српската радикална партија*.¹³¹ Србија имаше безбедносно прашање поврзано со заминувањето на проруските странски борци во војната во Украина.¹³² Странските борци од Украина, сепак, се сметаат за платеници и обично не се гонети или имаат благ третман.¹³³ Ден пред Русија да го започне нападот против Украина во 2022 година, српскиот четнички воен господар Братислав Живковиќ рече дека „многу српски доброволци се подготвени да одат во Доњецк“. По почетокот на вооружениот конфликт, Живковиќ потврди дека српските странски борци пристигнале да се борат на руската страна.¹³⁴

Активностите на српската ДЕ имаат реципрочни ефекти врз радикализацијата на унгарското, бошњачкото и албанското малцинство. Некои бошњачки и албански политички организации преземаат сепаратистички наноси и се приклучуваат кон ДЕ. На пример, албанските политички организации и активисти на ДЕ во Прешевската долина, јужна Србија, го глорифицираат локалниот огранок на поранешната косовска армија.¹³⁵

Некои српски креатори на политики не ја препознаваат потребата за С/БНЕ во однос на ДЕ. Сепак, српската антитерористичка стратегија вклучува решавање на ДЕ преку мотивации и сепаратистички тенденции кои можат да се развијат во тероризмот.¹³⁶ Често постои перцепција за недостаток на

¹²² Персоналот на Европската комисија, *Serbia 2021 Report*, 48.

¹²³ Кели, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 6-7.

¹²⁴ Кулоглија и сор., *Balkan States Failing to Address Threat from Far-Right Extremism*.

¹²⁵ Мујановиќ, *Why Serb Nationalism Still Inspires Europe's Far Right*.

¹²⁶ Бего, *Serbia*, 110.

¹²⁷ Милекиќ и сор., *Far-Right Balkan Groups Flourish on the Net*.

¹²⁸ Bundesamt für Verfassungsschutz, *Fachinformation: Teilorganisationen der Partei "Alternative für Deutschland" (AfD)*.

¹²⁹ Радиќевиќ, *"We Are Their Voice": German Far-Right Builds Balkan Alliances*.

¹³⁰ Чуа и сор., *Responding to Violent Extremism in the Western Balkans*, 27.

¹³¹ Кели, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 10.

¹³² Петровиќ, *The Problem of Islamist Extremism in Serbia: What are the drivers and how to Address Them*, 2.

¹³³ Кели, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 9.

¹³⁴ Кулоглија и Хусариќ, *Serb Volunteers Answer Call to Fight in Ukraine*.

¹³⁵ Бего, *Serbia*, 107, 110.

¹³⁶ Персоналот на Европската комисија, *Serbia 2021 Report*, 47

политичка волја НДЕ да се означи како безбедносна закана. Активистите и организациите на ДЕ се свесни за слабото владеење на правото и благиот одговор на нивните активности.¹³⁷ Потребни се правни, стратешки и институционални реформи за справување со НДЕ, на пример за контрола на интернет содржините од повеќето влијателни активисти и забрана на бројни организации кои претставуваат закана за демократијата и безбедноста, не само во Србија, туку и во регионот.¹³⁸ Невладините организации треба да се зајакнат за ефективно ширење на контра-наративи на социјалните медиуми.¹³⁹

Контекстуализација на радикализацијата и предизвиците на ДЕ за С/БНЕ во Западен Балкан

ДЕ и радикализацијата во Западен Балкан не се случуваат во вакуум. Првите маргинални појави на ДЕ во политиката и меѓу групите беа забрзани со технолошкиот напредок и политичките, економските и здравствените кризи (пандемијата КОВИД-19). Денес, наративите на ДЕ се високо интернационализиран, мејнстримизиран феномен кој не се случува само на рабните платформи.¹⁴⁰ Во Западен Балкан, идеолошките поделби, ранливости и поплаки дополнително се искористуваат од странски сили, како што е Русија. Нивните постапки го забрзуваат падот на довербата во меѓународните сојузи, јавните институции и медиумите, додека наративите користат нерешени конфликти од минатото, за да поттикнат регионални или меѓуетнички тензии. Со создавање сојузи засновани на православното братство и финансирање на НДЕ во Западен Балкан, успешно беа регрутирани странски борци.¹⁴¹ Сепак, со новите ескалации на конфликтот во Украина и пошироко, постои закана дека активистите на НДЕ ќе продолжат да заминуваат за да учествуваат во надворешната војна¹⁴² и да останат значајна закана за безбедноста на Западен Балкан.¹⁴³ Така, ДЕ радикализацијата во Западен Балкан може да се разбере преку регионална и поширока геополитичка динамика и поместувања.

Во Западен Балкан, ДЕ радикализацијата е главно од горе надолу и реципрочна. Тоа е резултат на сложената врска што ги поврзува главните политики, религиозните институции и движењата што се возат на бранот на ДЕ кој има тенденција да стане насилен,¹⁴⁴ поттикнат од огорченостите од минатите војни, траума и страв.¹⁴⁵ Имајќи го предвид порастот на насилните напади на Запад кои им се припишуваат на десничарските екстремисти - некои инспирирани од српскиот национализам - сличната динамика претставува закана за Западен Балкан што не треба лесно да се занемари.¹⁴⁶

Ниската доверба во медиумите, дури и најниските резултати за медиумска писменост во Европа, и недостатокот на критичко и независно новинарство го прави Западен Балкан ранлив на дезинформации. Иако некои истражувања покажуваат дека интеракцијата во лице сè уште е примарен механизам за регрутирање на ДЕ,¹⁴⁷ сеприсутноста на интернет на наративите на ДЕ го олесни тоа. Но, исто така, нормализирањето на ДЕ во физички простори со графити, споменици и паради кои симболично прикажуваат (верски) етнонационализам е загриженост во БиХ, Црна Гора и Северна Македонија. Како една од најранливите држави на НДЕ, постои загрижувачко усогласување на српските десничарски екстремисти со главните политики, медиумите и верските институции во

¹³⁷ Бего, *Serbia*, 111.

¹³⁸ Кулоглија и соп., *Balkan States Failing to Address Threat from Far-Right Extremism*.

¹³⁹ Бего, *Serbia*, 111.

¹⁴⁰ Пауелс, *Contemporary manifestations of violent right-wing extremism in the EU: An overview of P/CVE practices*.

¹⁴¹ Ајзентраут и де Леон, *Propaganda and Disinformation in the Western Balkans: How the EU Can Counter Russia's Information War*, 3-4; Чуа и соп., *Responding to Violent Extremism in the Western Balkans*, 7, 9-10, 14; Рустеми, *Far-Right Trends in Southeastern Europe: The Influences of Russia, Croatia, Serbia and Albania*.

¹⁴² Обреновиќ, *Novi zov rata u Ukrajini za dobrovoljce iz BiH i Srbije*.

¹⁴³ Ровчанин, *Šta trebate znati o posljednjem izvještaju o stanju sigurnosti u BiH*.

¹⁴⁴ Бего, *Spotlight on the Western Balkans: far-right trends in the region*, 46-51.

¹⁴⁵ Чуа и соп., *Responding to Violent Extremism in the Western Balkans*, 15; Буљубашиќ и Хопа, *Historical Trauma and Radicalisation: How Can Intergenerational Transmission of Collective Traumas Contribute to (Group) Radicalisation?*, 13-16.

¹⁴⁶ Кулоглија и соп., *Balkan States Failing to Address Threat from Far-Right Extremism*.

¹⁴⁷ Чуа и соп., *Responding to Violent Extremism in the Western Balkans*, 18, 28.

застапување за иредентистички цели преку мека политика.¹⁴⁸ Речиси сите српски ДЕ организации се регионално поврзани и делуваат како извозник на НДЕ наративи низ целиот Балкан. Некои од нивните активности се вклучени во главните текови и нивните онлајн акции претставуваат безбедносни предизвици за БиХ, Косово* и Црна Гора. Понатаму, БиХ е исто така склона кон НДЕ, со оглед на политичките и социо-економските предизвици со кои се соочува. Во контекст на БиХ, Косово*, Црна Гора, Северна Македонија и Србија, реципрочната радикализација ја поттикнува ДЕ и ги разгорува и онака крвките односи. Секојдневните политички дискурси создаваат погодна атмосфера за радикализација, преку создавање на чувство на закана, кое може да циркулира меѓу партиите создавајќи маѓепсан круг на ДЕ што може да доведе до НДЕ.

Досега, како што покажа овој труд, ниту една од земјите од Западен Балкан не институционализираше активности насочени кон превенција и/или спротивставување на НДЕ. Надворешните актери играат клучна улога во поттикнувањето на С/БНЕ мерките во Западен Балкан и повеќето од нивните напори се наменети за борба против исламистичкиот екстремизам. Во некои земји како БиХ, Црна Гора и Србија има потреба од проширување на анализата на радикализацијата која ги вклучува НДЕ и етнонационализмот. Сепак, кога станува збор за БиХ и Србија, некои западни влади почнаа да инвестираат во проекти наменети за борба против НДЕ инспирирани од етнонационализмот, но меѓународниот фокус на Западен Балкан останува исламистичкиот екстремизам.¹⁴⁹

„Неуспехот да се препознаат новите закани кои произлегуваат од променливиот екстремистички пејзаж, во комбинација со тесен фокус на долгогодишните опасности, може да го проколнат регионот до залудна рутина на примена на стари или делумни решенија за тековните проблеми.“¹⁵⁰

Понатаму, недостига кохезивен пристап кон земјите од Западен Балкан во однос на НДЕ и недостаток на комуникација за тековните програми што се развиваат помеѓу локалните невладини организации во соодветните земји.¹⁵¹ Постои потреба да се адресираат пристапи специфични за земја и регион за да се спречи и/или да се спротивстави на НДЕ во Западен Балкан бидејќи повеќето од ДЕ групите работат регионално и нивниот наратив се протега подалеку од земјата на потекло. Активностите на С/БНЕ треба да имаат пристап од долу-нагоре и одозгора надолу и да се засноваат на инклузивност и припадност. Овој труд нуди севкупни С/БНЕ препораки за регионални и специфични земји.

Препораки

1. Во Западен Балкан, НДЕ е духот на минатото кој ја прогонува иднината. **Проектите за транзициска правда и градење мир** треба да се приспособат за да се спречи и да се спротивстави на НДЕ. Треба да се воспостави западнобалканската мрежа на невладини организации со обемна експертиза - да наведеме неколку: Атлантската иницијатива во БиХ, Хелсиншкиот комитет за човекови права во Србија, Косовскиот центар за безбедносни студии, Институтот за демократија и посредување во Албанија и Нексус во Северна Македонија. Мрежата треба да развие основни програми за С/БНЕ, дизајни за истражување и иницијативи за застапување. Покрај тоа, организациите со искуство во С/БНЕ треба да ги зајакнат младинските активисти и локалните невладини организации и да го подобрат олеснувањето на споделувањето информации меѓу клучните државни и С/БНЕ актери.
2. Потребни се повеќе длабински **емпириски истражувања за НДЕ** во Западен Балкан и нивните

¹⁴⁸ Бего, *Spotlight on the Western Balkans: far-right trends in the region*, 46-51.

¹⁴⁹ Фетиу и соп., *Preventing Violent Extremism in the Balkans and the Mena: Strengthening Resilience in Enabling Environment*, 17.

¹⁵⁰ Глобалниот фонд за ангажман и отпорност на заедницата и Атлантската иницијатива, *Rehabilitation and Reintegration of Returning Foreign Terrorist Fighters (RFTFs) and Their Families in the Western Balkans Regional Needs Assessment*, 2-3.

¹⁵¹ Фетиу и соп., *Preventing Violent Extremism in the Balkans and the Mena: Strengthening Resilience in Enabling Environment*, 21.

локални специфични, регионални и меѓународни врски. Целта на ваквото истражување е трикратна: да се добие подобро разбирање на актерите и факторите кои придонесуваат за радикализација што може да доведе до НДЕ, да се сензибилизира јавноста/граѓанското општество на Балканот и да се сигнализира за потенцијални безбедносни закани. Секое истражување треба да се спроведува и следи од независни организации со долгогодишно искуство во истражување на насилниот екстремизам. Резултатите и препораките треба да бидат доставени до локалните, регионалните и меѓународните чинители - како што се Министерството за безбедност, разузнавачката служба и дипломатите.

3. Преку **регионална соработка**, локалните актери како што се невладините организации, научниците и новинарите мора силно да се залагаат за правни и институционални реформи за да можат да се справат со НДЕ. Застапувањето за владеење на законот треба да биде приоритет, како што е застапување за строго казнување на насилство преку Интернет или лично и инциденти од страна на активисти на ДЕ, инкриминација на активностите и забрана на организациите на ДЕ кои имаат потенцијал за насилство. Помалите организации засновани на заедницата треба да бидат овластени за оперативни и застапувачки активности.
4. Покрај структурните фактори, најголем фокус треба да се посвети на **образованието**. Развивањето вештини за критичко размислување, граѓански ангажман и медиумска писменост може да поттикне развивање на промислени, толерантни и отворени погледи на светот. Се претпочитаат неформални иницијативи, како што е образованието на државниот персонал, кои можат да го надополнат задолжителното образование, но не можат да го заменат. Така, наставните програми што имаат развиено историја со повеќе перспективи, обука на наставници насочена кон студентите и критичко размислување треба да бидат дел од реформите во Западен Балкан. Иницијативите за медиумска писменост треба да вклучуваат поширока целна публика, да овозможат откривање на лажни вести и да учат вештини за критичко размислување.
5. Подигнувањето на свеста за онлајн ризиците за НДЕ е важно. Потребен е развој на **онлајн превентивни мерки** од страна на локалните засегнати страни за спротивставување на токсичните, но „гранични“ изрази на ДЕ, и поефективно спротивставување на лажните вести и теориите на заговор со јасни пораки и одговори, соодветни за младите и старите.
6. Медиумите со голема читаност сносат голема одговорност за некритичното пренесување на информациите. **Независното истражувачко и емитувано новинарство** треба да се зајакне преку обука поврзана со ДЕ за новинари, особено за млади, потенцијални новинари, но исто така и за новинари од јавните медиуми. Овие активности треба да ги водат новинарски организации кои имаат искуство во насилен екстремизам, како што е Балканската мрежа за истражувачко новинарство, и поединци со забележително искуство во областа на НДЕ, на пример, хонорарните новинари.
7. Ненасилната активност на ДЕ резултира со барање „сиви“ зони за работа, особено во Албанија, БиХ, Црна Гора и Србија. Овие активности треба внимателно да се следат и да се насочуваат од страна на властите. Меѓународното вмрежување и активностите на организациите и поединците на ДЕ кои се наклонети кон насилство мора да бидат препознаени од безбедносните служби во Западен Балкан преку споделување информации и превентивно полициско работење. Така, треба да се инвестира во разбирањето, идентификувањето и управувањето со потенцијалните закани на НДЕ во системот на кривичната правда - службата за безбедност, судството и затворите. За да се постигне ова, треба да се спроведат опсежни обуки од експерти на НДЕ. Обуката може да опфати размена на знаења за феномени и начини за справување со НДЕ. На професионалците од кривичната правда им треба подобро разбирање на нивните одговорности и насоки за тоа како да ја користат актуелната правна рамка за интервенции, особено поврзани со ненасилните активности на ДЕ.
8. Во случаите на БиХ, Црна Гора и Србија, помирувачките гласови меѓу верските заедници (Српската православна црква, католичката црква и исламската заедница) треба да се зајакнат и да се вклучат во програмите за спречување и спротивставување на НДЕ. Во случајот на БиХ, Меѓурелигискиот совет треба да се зајакне и да се вклучи во проектите на С/БНЕ.
9. Активностите на С/БНЕ треба да го разгледаат развојот на тактики за откривање на младите во ризик и заедниците во ризик; да ги привлечат да учествуваат во внимателно дизајнирани

интервенции. Со разбирање и реагирање на основните контекстуални фактори и доловување на раните знаци на радикализација, практичарите би можеле да допрат до младите. Индивидуалните интервенции, како што се психолошките третмани, треба да влијаат на основните причини за радикализација. Интервенциите на заедницата треба да изградат меѓуетнички дијалог и да се вклучат во ненасилното однесување на ДЕ за да се обезбеди општествена кохезија и ублажување на маргинализацијата, општествените фракции и поделби. Доколку не се во можност да запишат целни ризични поединци и заедници, оние кои се поврзани со нив треба да бидат ангажирани, на пример, преку спорт, религија или слични институции поврзани со заедницата. Понатаму, од најголема важност е да се олеснат средбите, да се градат врски и да се инвестира во патување на младите во и помеѓу земјите од Западен Балкан за интеркултурно и меѓуетничко искуство и учење.

За авторот:

Мирза Буљубашиќ е криминолог кој работи на Факултетот за кривична правда, криминологија и безбедносни студии, Универзитетот во Сараево (Босна и Херцеговина). Тој има богато квантитативно и квалитативно истражувачко искуство и интердисциплинарен фокус и го проучува колективното насилство, екстремизмот и различните меѓусебни перспективи од него, како што се злосторствата, меѓугенерациската траума и општествената реакција/реконструкција. Претходно работел во бројни истражувачки и организации за застапување кои се занимаваат со прашања поврзани со криминал. Мирза има објавено, меѓу другото, во Oxford University Press, *International Criminal Law Review*, *Criminal Justice Issues* и *Criminal Justice Studies: A Critical Journal of Crime, Law and Society*.

Библиографија

- Apelacioni sud Crne Gore (2021). *Saopštenje za javnost povodom predmeta "Drzavni udar"*. <https://sudovi.me/ascq/sadrzaj/77Yg>
- Атлантска иницијатива. (2018). *Countering violent extremism baseline program*. <https://atlanticinitiative.org/wp-content/uploads/2018/12/BiH-CVE-Survey-December-2018-Final-X-1.pdf>
- Азиновиќ, В. (2018). *Understanding violent extremism in the Western Balkans*. Западен Балкански екстремизам Истражувачки форум. https://www.britishcouncil.ba/sites/default/files/erf_report_western_balkans_2018.pdf
- Беќиревиќ, Е. (2018). *Bosnia and Herzegovina report*. Западен Балкански екстремизам Истражувачки форум. https://www.britishcouncil.ba/sites/default/files/erf_bih_report.pdf
- Беќиревиќ, Е. Халиловиќ, М. & Азиновиќ, В. (2017). *Радикализација и насилен екстремизам на Западен Балкан*. https://www.britishcouncil.ba/sites/default/files/erf_literature_review_2017_radicalisation_and_violent_extremism.pdf
- Беро, Ф. (2021). *Albania*. Во Џ. Мулхал и С. Кан-Руф (изд.), *State of hate. Far-right extremism in Europe 2021* (стр. 59-62). Надеж не омраза, Фондација Амадеу Антонио и Фондација Експо. <https://www.amadeu-antonio-stiftung.de/wp-content/uploads/2021/02/ESOH-LOCKED-FINAL.pdf>
- Беро, Ф. (2021). *Spotlight on the Western Balkans: Far-right trends in the region*. Во Џ. Мулхал и С. Кан-Руф (изд.), *State of hate. Far-right extremism in Europe 2021* (стр. 46-52). Надеж не омраза, Фондација Амадеу Антонио и Фондација Експо. <https://www.amadeu-antonio-stiftung.de/wp-content/uploads/2021/02/ESOH-LOCKED-FINAL.pdf>
- Беро, Ф. (2021). *Serbia*. Во Џ. Мулхал и С. Кан-Руф (изд.), *State of hate. Far-right extremism in Europe 2021* (стр. 107-111). Надеж не омраза, Фондација Амадеу Антонио и Фондација Експо. <https://www.amadeu-antonio-stiftung.de/wp-content/uploads/2021/02/ESOH-LOCKED-FINAL.pdf>
- Беха, А., & Селаџи, Г. (2018). *Statebuilding without exit strategy in Kosovo: Stability, clientelism, and corruption*. *Region*, 7(2), 97-124.
- БИРН(2016). *Montenegro: Клучни политички партии*. <https://balkaninsight.com/2016/10/11/montenegro-key-political-parties-10-08-2016/>
- Бисерко, С. (2012). *Yugoslavia's Implosion: The Fatal Attraction of Serbian Nationalism*. Норвешкиот Хелсиншки комитет.
- Буљубашиќ, М. (2019). *Predetermined for war? A trace of intergenerational transmission of war legacies among ethnically divided postwar generation from Bosnian urban areas*. *Security Dialogues*, 10(2), 77-94.
- Буљубашиќ, М., и Хола Б. (2021). *Historical trauma: How can the intergenerational transmission of collective traumas contribute to (group) radicalisation?* Атлантска иницијатива. https://atlanticinitiative.org/historical-trauma-and-radicalisation/?utm_source=rss&utm_medium=rss&utm_campaign=historical-trauma-and-radicalisation
- Bundesamt für Verfassungsschutz. (2019). *Fachinformation: Teilorganisationen der Partei "Alternative für Deutschland"* (AfD). <https://www.verfassungsschutz.de/SharedDocs/kurzmeldungen/DE/2019/fachinformation-zu-teilorganisationen-der-afd.html>
- Беќиревиќ, Е. (2018). *Right-wing extremism/radicalism: Reconstructing the concept*. *Journal of Political Ideologies*, 23(2), 157-182.
- Чуа, С., Јома, Г., Лишченко, А., Лобо, Ј. МЕЈиа, Л., и Тејлор, М. (2020). *Responding to violent extremism in the Western Balkans*. https://www.sps.nyu.edu/content/dam/spss/academics/departments/center-for-global-affairs/pdfs/NYU_Report_on_Western_Balkans.pdf
- Колборн, М. (2019). *Croatia key to Ukrainian far-right's international ambitions*. <https://balkaninsight.com/2019/07/18/croatia-key-to-ukrainian-far-rights-international-ambitions/>
- Колборн, М. (2020). *Levijatan: Serbian Animal Rights Vigilantes Go to The Polls*. <https://www.bellingcat.com/news/2020/06/18/levijatan-serbian-animal-rights-vigilantes-go-to-the-polls/>
- Конгресна служба за истражување. (2021). *Kosovo: Background and U.S. policy*. <https://sgp.fas.org/crs/row/R46175.pdf>

Извршна дирекција на Комитетот за борба против тероризмот. (2020). *Member States concerned by the growing and increasingly transnational threat of extreme right-wing terrorism*. Советот за безбедност на Обединетите нации.

https://www.un.org/securitycouncil/ctc/sites/www.un.org.securitycouncil.ctc/files/files/documents/2021/Jan/cted_trends_alert_extreme_right-wing_terrorism.pdf

Дено, Г., и Картер, Л. (2009). *Guide to the drivers of violent extremism*. CreateSpace Независна платформа за издавање.

Генерален директорат за соседство и преговори за проширување (2021). *Albania 2021 Report*. Во прилог на документот Комуникација од Комисијата до Европскиот парламент, Советот, Европскиот економски и социјален комитет и Комитетот на регионите 2021 година Комуникација за политиката за проширување на ЕУ. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/albania-report-2021_en

Генерален директорат за соседство и преговори за проширување (2021). *Bosnia and Herzegovina 2021 Report*. Во прилог на документот Комуникација од Комисијата до Европскиот парламент, Советот, Европскиот економски и социјален комитет и Комитетот на регионите 2021 година Комуникација за политиката за проширување на ЕУ. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/bosnia-and-herzegovina-report-2021_en

Генерален директорат за соседство и преговори за проширување (2021). *Kosovo* 2021 Report*. Во прилог на документот Комуникација од Комисијата до Европскиот парламент, Советот, Европскиот економски и социјален комитет и Комитетот на регионите 2021 година Комуникација за политиката за проширување на ЕУ. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/kosovo-report-2021_en

Генерален директорат за соседство и преговори за проширување (2021). *Montenegro 2021 Report*. Во прилог на документот Комуникација од Комисијата до Европскиот парламент, Советот, Европскиот економски и социјален комитет и Комитетот на регионите 2021 година Комуникација за политиката за проширување на ЕУ. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/montenegro-report-2021_en

Генерален директорат за соседство и преговори за проширување (2021). *North Macedonia 2021 Report*. Во прилог на документот Комуникација од Комисијата до Европскиот парламент, Советот, Европскиот економски и социјален комитет и Комитетот на регионите 2021 година Комуникација за политиката за проширување на ЕУ. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/north-macedonia-report-2021_en

Генерален директорат за соседство и преговори за проширување (2021). *Serbia 2021 Report*. Во прилог на документот Комуникација од Комисијата до Европскиот парламент, Советот, Европскиот економски и социјален комитет и Комитетот на регионите 2021 година Комуникација за политиката за проширување на ЕУ. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/serbia-report-2021_en

Ајзентраут, С., и де Леон, С. (2018). *Propaganda and disinformation in the Western Balkans: How the EU can counter Russia's information war*. Фондација Конрад Аденауер. <https://www.kas.de/en/analysen-und-argumente/detail/-/content/propaganda-and-disinformation-in-the-western-balkans-how-the-eu-can-counter-russia-s-information-war>

Фетиу, А., Мишкова, Д., Беќиревиќ, Е., Станчев, Е., Вртман, Л., Петровиќ, П., Евстатијев, С., и Доклев, С.. (2021). *Preventing violent extremism in the Balkans and the Mena: Strengthening resilience in enabling environment*. <https://www.preveex-balkan-mena.eu/wp-content/uploads/2021/01/D5.1-Policy-brief-the-Balkans-1.pdf>

Глобалниот фонд за ангажман и отпорност на заедницата и Атлантската иницијатива. (2021). *Rehabilitation and reintegration of returning foreign terrorist fighters (RFTFs) and their families in the Western Balkans regional needs assessment*. <https://www.gcerf.org/wp-content/uploads/2015/12/GCERF-RNA-Western-Balkans-final.pdf>

Гјета, А. (2021). *Albania remains hostage to its communist past*. <https://balkaninsight.com/2021/05/21/albania-remains-hostage-to-its-communist-past/>

Халиловиќ, М., & Велјан, Н. (2021) *Exploring ethno-nationalist extremism in Bosnia and Herzegovina*. <https://atlanticinitiative.org/wp-content/uploads/2021/07/Exploring-ethno-nationalist-extremism-in-Bosnia-and-Herzegovina.pdf>

Халиловиќ Пастуовиќ, М., Вајли, Г., Голднер-Ебентал, К., Хулцер, Ј.М., и Дуду, В. (2020). *Preventing and addressing violent extremism: A conceptual framework*. Колеџот Тринити Даблин и Фондацијата Бергхоф. https://www.pave-project.eu/downloads-and-videoclips/downloads-and-videoclips/PAVE_Paper_Theoretical%20framework%20paper_%20New%20layout_final1.pdf

Хон, М. Ј. (2020). *How ethnic and religious nationalism threaten the Bosnian state*. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 40(1), член 8, 58-77.

- Хушка, Б., и Лесенска, Т. (2020). *Viral vulnerability: How the pandemic is making democracy sick in the Western Balkans*. Европскиот совет за надворешни односи. <https://ecfr.eu/publication/viral-vulnerability-how-the-pandemic-is-making-democracy-sick-in-the-western-balkans/>
- Јањевиќ, Д. (2017). *Greater Albania - Bogeyman or a pipe dream?*. <https://amp.dw.com/en/greater-albania-bogeyman-or-a-pipe-dream/a-38705227>
- Јовановиќ, Ј. (2021). *Call to lynch: The war of words threatening Montenegro's delicate balance*. <https://balkaninsight.com/2021/08/02/call-to-lynch-the-war-of-words-threatening-montenegros-delicate-balance/>
- Кајосевиќ, С. (2021). *Serbian Church leader's enthronement raises tensions in Montenegro*. <https://balkaninsight.com/2021/09/03/serbian-church-leaders-enthronement-raises-tensions-in-montenegro/>
- Камбовски, В., Георгиева, Л., и Трајановски, Н. (2020). *National approaches to extremism*. North Macedonia. Европски институт за Медитеранот. https://h2020connekt.eu/wp-content/uploads/2021/01/North-Macedonia_CONNEKT_Approaches_to_extremism.pdf
- Карчиќ, Х. (2021). *Separatism reloaded: How did Montenegro end up in limbo?* <https://www.aa.com.tr/en/analysis/analysis-separatism-reloaded-how-did-montenegro-end-up-in-limbo/2223222#>
- Кели, Л. (2019). *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*. <https://core.ac.uk/download/pdf/237087152.pdf>
- Клацар, Б. (2020). *Serbia's right-wing shift risks fuelling extremism*. <https://balkaninsight.com/2020/08/04/serbias-right-wing-shift-risks-fuelling-extremism/>
- Кулоглија, Н. (2020). *In Bosnian river town, far-right symbols and a link to Ukraine*. <https://balkaninsight.com/2020/11/06/in-bosnian-river-town-far-right-symbols-and-a-link-to-ukraine/>
- Кулоглија, Н. (2020). *Ultra-right groups show their face in Bosnian town*. <https://balkaninsight.com/2020/05/12/ultra-right-groups-show-their-face-in-bosnian-town/>
- Кулоглија, Н. (2021). *Bosnian far-right movement weds Bosniak nationalism, neo-Nazism*. <https://balkaninsight.com/2021/06/02/bosnian-far-right-movement-weds-bosniak-nationalism-neo-nazism/>
- Кулоглија, Н. (2021). Bosnia & Herzegovina. Во Џ. Мулхал и С. Кан-Руф (изд.), *State of hate. Far-right extremism in Europe 2021* (стр. 65). Надеж не омраза, Фондација Амадеу Антонио и Фондација Експо. <https://www.amadeu-antonio-stiftung.de/wp-content/uploads/2021/02/ESOH-LOCKED-FINAL.pdf>
- Кулоглија, Н., Стојановиќ, М., Мејдини, Ф., Кајошевиќ, С. и Стојковски, Б. (2021). *Balkan states failing to address threat from far-right extremism*. <https://balkaninsight.com/2021/01/29/balkan-states-failing-to-address-threat-from-far-right-extremism/>
- Кулоглија, Н. и Хусариќ, А. (2022). *Serb Volunteers Answer Call to Fight in Ukraine*. <https://balkaninsight.com/2022/03/08/serb-volunteers-answer-call-to-fight-in-ukraine/>
- Ковачевиќ, Д. (2019). *Bosnia's Dodik looks far right for foreign friends*. <https://balkaninsight.com/2019/02/18/bosnias-dodik-looks-far-right-for-foreign-friends>
- Краја, Г. (2021). *Cultural drivers of radicalisation*. http://www.qkss.org/repository/docs/WP-5.1-Kosovo-report_967265.pdf
- Лош, Ј. (2016). *Putin's Angels: The bikers battling for Russia in Ukraine*. <https://www.theguardian.com/world/2016/jan/29/russian-biker-gang-in-ukraine-night-wolves-putin>
- Малешевиќ, С. и Трост-Павасовиќ, Т. (2018). *Nation-States and Nationalism*. Во Г.Рицер(изд.), Вајли Блеквел. Encyclopedia of Sociology. Вајли Блеквел.
- Милекиќ, С., Ристиќ, М., Живановиќ, М., и Џидиќ, Д. (2017). *Far-right Balkan groups flourish on the net*. <https://balkaninsight.com/2017/05/05/far-right-balkan-groups-flourish-on-the-net-05-03-2017/>
- Министерство за внатрешни работи. (2018). *National Strategy against Terrorism and Action Plan 2018–2023*. <https://kryeministri.rks-gov.net/wp-content/uploads/2019/08/STRATEGJIA-SHTET%C3%8BRORKUND%C3%8BR-TERRORIZMIT-ANGL.pdf>
- Морисон, К. (2018). *Nationalism, identity and statehood in post-Yugoslav Montenegro*. Академик Блумсбери.
- Мујановиќ, Ј. (2019). *Why Serb nationalism still inspires Europe's far right*. <https://balkaninsight.com/2019/03/22/why-serb-nationalism-still-inspires-europes-far-right/>
- Мујкиќ, С. (2019). *Bosnian branch of 'Putin's Angels' enjoys political backing*. <https://detektor.ba/2019/03/15/bosnian-branch-of-putins-angels-enjoys-political-backing/?lang=en>
- Мујкиќ, С. (2019). *How Russian fighters train Serb teens at 'military-patriotic' camps*. <https://detektor.ba/2019/07/19/how-russian-fighters-train-serb-teens-at-military-patriotic-camps/?lang=en>
- Мујкиќ, С. (2019). *Ukraine war veterans bind Russia and Bosnian Serbs*. <https://detektor.ba/2019/05/22/ukraine-war-veterans-bind-russia-and-bosnian-serbs/?lang=en>

- Неофотистос, В.П. (2019). *Sport and nationalism in the Republic of North Macedonia*. *Focaal*, 85, 110-122.
- Обреновиќ, М. (2020). *Under Cossack banner, Russian ties with Balkan fighters strengthened*. <https://balkaninsight.com/2020/10/16/under-cossack-banner-russian-ties-with-balkan-fighters-strengthened/>
- Обреновиќ, М. (2021). *Novi zov rata u Ukrajini za dobrovoljce iz BiH i Srbije*. <https://detektor.ba/2021/04/09/novi-zov-rata-u-ukrajini-za-dobrovoljce-iz-bih-i-srbije/>
- Канцеларија на Премиерот. (2015). *Strategy for the prevention of violent extremism and radicalism that leads to terrorism 2015–2020*. https://kryeministri.rks-gov.net/repository/docs/STRATEGJIA_parandalim_-_SHQIP.pdf
- Паповиќ, Б., и Ковачевиќ, М. (2021). *Rast desničarskog ekstremizma u Crnoj Gori: Građanska država na ispitu*. https://www.cdtmn.org/wp-content/uploads/2021/03/Rast-desnicarskog-ekstremizma-u-Crnoj-Gori_WEB-Preview-3.pdf
- Паулс, А. (2021). *Contemporary manifestations of violent right-wing extremism in the EU: An overview of P/CVE practices*. https://ec.europa.eu/home-affairs/system/files/2021-04/ran_adhoc_cont_manif_vrwe_eu_overv_pcve_pract_2021_en.pdf
- ПАВЕ. (2021). *Focus-group in North Mitrovica with the Serbian community to examine the issue of online and offline (de) radicalization*. <https://www.pave-project.eu/news/focus-group-in-north-mitrovica>
- Пекмеџ, И. (2021). *Black-clad 'humanitarians' promote pro-Russian agenda in Bosnia*. <https://detektor.ba/2021/04/05/black-clad-humanitarians-promote-pro-russian-agenda-in-bosnia/?lang=en>
- Петровиќ, П. (2018). *The problem of Islamist extremism in Serbia: What are the drivers and how to Address Them*. Форум за истражување на Западен Балкан. Британски совет. https://www.britishcouncil.rs/sites/default/files/policy_brief_serbia.pdf
- Петровиќ, П. & Игњатијевиќ, М. (2022). *Migranti odlaze, mržnja ostaje antimigrantska ekstremna desnica u Srbiji*. *PreveX and ВСВР*. <https://bezbednost.org/wp-content/uploads/2022/03/Migranti-odlaze-mrznja-ostaje-%E2%80%93-antimigrantska-ekstremna-desnica-u-Srbiji-1.pdf>
- Qirjazi, R., & Shehu, R. (2018). *Community perspectives on preventing violent extremism in Albania*. <https://berghof-foundation.org/library/community-perspectives-on-preventing-violent-extremism-in-albania>
- Радиќевиќ, Н. (2019). *"We Are Their Voice": German Far-Right Builds Balkan Alliances*. <https://balkaninsight.com/2019/10/24/we-are-their-voice-german-far-right-builds-balkan-alliances/>
- Радио слободна Европа. (2021). *Ukinuta presuda za 'državni udar' u Crnoj Gori, DPS tvrdi rezultat pritiska na sud*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/31087966.html>
- Ровчанин, Х. (2021). *Šta trebate znati o posljednjem izvještaju o stanju sigurnosti u BiH*. <https://detektor.ba/2021/03/29/sta-trebate-znati-o-posljednjem-izvjestaju-o-stanju-sigurnosti-u-bih/>
- Рустеми, А. (2021). *Far-right trends in south eastern Europe: The Influences of Russia, Croatia, Serbia and Albania*. Хашкиот центар за стратешки студии. https://www.jstor.org/stable/resrep24202?seq=1#metadata_info_tab_contents
- Рудиќ, Ф. (2018). *Montenegro detains pro-Putin bikers escorting Serbian Patriarch*. <https://balkaninsight.com/2018/10/16/montenegro-detains-pro-putin-bikers-escorting-serbian-patriarch-10-16-2018/>
- Рудиќ, Ф. (2019). *Bosnian Serb War Commissions 'seeking to revise truth': Academics*. <https://balkaninsight.com/2019/02/21/bosnian-serb-war-commissions-seeking-to-revise-truth-academics/>
- Савески, З., и Садику, А. (2012). *The radical right in Macedonia*. <https://library.fes.de/pdf-files/id-moe/09568.pdf>
- Шмит, А. П. (2014). *Violent and non-violent extremism: Two Sides of the Same Coin?* Истражувачки труд на ИССТ. <https://icct.nl/publication/violent-and-non-violent-extremism-two-sides-of-the-same-coin/>
- Штуни, А. (2016). *Dynamics of radicalization and violent extremism in Kosovo*. Институт за мир на САД. <https://www.usip.org/sites/default/files/SR397-Dynamics-of-Radicalization-and-Violent-Extremism-in-Kosovo.pdf>
- Тимот на Атлантска иницијатива. (2020). *Muslims in Montenegro after the elections, and fear of the future*. Билтен 03. <https://atlanticinitiative.org/wp-content/uploads/2020/09/Newsletter-septembar-2020-ENG.pdf>
- Томиќ, С. (2021). *Edina Bećirević: Desnica jača, političari pospješuju ekstremizam*. <https://www.6yka.com/novosti/edina-becirevic-desnica-jaca-politichari-pospjesuju-ekstremizam>
- Томовиќ, Д. (2017). *Key witness in Montenegro 'coup' trial to testify*. <https://balkaninsight.com/2017/10/25/controversy-soars-over-montenegro-coup-s-protected-witness-testimony-10-24-2017/>

- Трегупес, Л. (2019). *Kosovo, the global far right, and the threat to liberalism*. https://ecfr.eu/article/commentary_kosovo_the_global_far_right_and_the_threat_to_liberalism/
- Турчало, С., & Велјан, Н. (2018). *Community perspectives on the prevention of violent extremism in Bosnia and Herzegovina*. https://atlanticinitiative.org/wp-content/uploads/2018/10/CTR_CaseStudy2BiH_e.pdf
- Велјан, Н., и Чехајиќ, М. (2020). A dangerous nexus? Историја, идеологија и структура на современото четничко движење. *Democracy and Security in Southeastern Europe*, VII(1), 22-40. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=873357>
- Велјан, Н., и Чехајиќ-Кампара, М. (2021). *Gender Ideologies: How extremists exploit battles over women's rights and drive reciprocal radicalisation*. Атлантска иницијатива.
- Вио, Е. (2019). *Young Patriots': Serbia's Role in the European Far-right*. <https://balkaninsight.com/2019/11/19/young-patriots-serbias-role-in-the-european-far-right/>
- Гласот на Америка. (2020). *Montenegro denounces protest attack on embassy in Serbia*. https://www.voanews.com/a/europe_montenegro-denounces-protest-attack-embassy-serbia/6182051.html
- Волкан В. Д. (2009). Идентитетот на големи групи, меѓународни односи и психоанализа. *International Forum of Psychoanalysis*, 18(4), 206-213.
- Вучиќ, М. (2021). *Hate, lies and vigilantes: Serbian 'anti-vaxxer' brigade plays with fire*. <https://balkaninsight.com/2021/09/21/hate-lies-and-vigilantes-serbian-anti-vaxxer-brigade-plays-with-fire/>
- Вујановиќ, Ј. М. (2021). *Mim stranice kao lideri javnog mnjenja u izbornoj kampanji za parlamentarne izbore u Crnoj Gori 2020. godine*. *Baština*, 53, 341-353. <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=0353-90082153341V>
- Здравковски, С. (2021). *North Macedonia*. Во Џ.Мулхал и С. Кан-Руф(изд.), *State of hate. Far-right extremism in Europe 2021* (стр. 100-101). Надеж не омраза, Фондација Амадеу Антонио и Фондација Експо. <https://www.amadeu-antonio-stiftung.de/wp-content/uploads/2021/02/ESOH-LOCKED-FINAL.pdf>
- Здравковски, А., и Морисон, К. (2014). The Orthodox Churches of Macedonia and Montenegro: The quest for autocephaly. Во С. П. Рамет(изд.), *Religion and politics in post-socialist central and southeastern Europe* (pp. 240-262). Палгрејв студии по религија, политика и политика. Палгрејв Мекмилан.
- Живановиќ, М. (2020). *Russian 'Night Wolves' bikers support Montenegro Church protests*. <https://balkaninsight.com/2020/01/17/russian-night-wolves-bikers-support-montenegro-church-protests/>

ПРОНАОЃАЊЕ ИНФОРМАЦИИ ЗА ЕУ

Онлајн

Информациите за Европската Унија на сите официјални јазици на ЕУ се достапни на веб-страницата на Европа на: https://europa.eu/european-union/index_en

ЕУ публикации

Можете да преземете или да нарачате бесплатни или со цена публикации на ЕУ од: <https://op.europa.eu/en/publications>. Може да се добијат повеќе копии од бесплатни публикации ако се јавите во Europe Direct или вашиот локален информативен центар (видете https://europa.eu/european-union/contact_en).

Законот на ЕУ и сродни документи

За пристап до правни информации од ЕУ, вклучувајќи ги сите закони на ЕУ од 1952 година во сите официјални јазични верзии, одете на EUR-Lex на: <http://eur-lex.europa.eu/>

Отворени податоци од ЕУ

Порталот за отворени податоци на ЕУ (<http://data.europa.eu/euodp/en>) обезбедува пристап до збирки податоци од ЕУ. Податоците може да се преземат и повторно да се користат бесплатно, и за комерцијални и за некомерцијални цели.

Radicalisation Awareness Network

RANI

Practitioners

Publications Office
of the European Union